

Kryžiaus kelio iliustracijos Lietuvos XIX a. leidiniuose

Asta Giniūnienė

Kultūros paveldo centras, Ašmenos g. 10, LT-01135 Vilnius

El. paštas: asta.giniuniene@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjama mažai tirta kūrybos sritis – XIX a. 14-os stočių Kryžiaus kelio maldynų, vadovų iliustracijos. Nurodomi pagrindiniai šio turinio leidiniai, daugiausia dėmesio skiriant jų apipavidalinimui bei iliustracijoms. Straipsnio tikslas – kontekstualiai panagrinėti knygų iliustracijas, ištirti jų kilmę ir autorystę, aptarti Kristaus kančios kelio knygelių maketavimo principus, paveikslėlių ikonografiją ir meninę formą, taip pat nustatyti jų poveikį Kryžiaus kelio tapybai.

RAKTAŽODŽIAI: maldynai, 14-os stočių Kryžiaus kelias, grafika, knygų iliustracijos, Juozapas Zavadzki, Adomas Zavadzki, Vincentas Smakauskas, Pietro Leoni Bombelli, leidyklos „Laurent de Berny“, „Deberny“

Nuo XVIII a. antrosios pusės Kryžiaus kelio pamaldumas, įgavęs reglamentuotą 14-os stočių Kryžiaus kelio formą bei oficialiai patvirtintas popiežių dokumentais, sparčiai ėmė plisti katalikiškuose kraštuose. XIX a. laikomas šios religinės praktikos įsitvirtinimo laikotarpiu. Svarbiu veiksmu Kryžiaus kelio apeigų formuotei, jų įvaizdinimui buvo Kryžiaus kelio vadovų leidyba. Straipsnyje siekiama išnagrinėti šios paskirties knygelių sklaidą Lietuvoje, jų apipavidalinimą, stočių-paveikslėlių ikonografijos ir meninės formos ypatumus.

Apie iliustracijas maldynams kūrusius XIX a. lietuvių dailininkus fragmentiškai užsimenama Lietuvos grafikos istorijos apžvalgose¹. Dailėtyrininkė Rūta Janonienė, atkreipusi dėmesį į šią svarbią kūrybos sritį ir nagrinėjusi XIX a. pirmosios pusės Vilniaus maldynų iliustracijas, paveikslėlių ikonografijoje, meninėje išraiškoje įžvelgė sąsajas su romantizmo estetika. Ji nurodė Juozapo Zavadzki spaustuvės iliustracijų ir šriftų pavyzdžius (išleistus atskiru leidiniu 1841 m.), vieną Kristaus kančios kelio seriją pagal braižą priskyrė dailininkui Vincentui Smakauskui². Straipsnio autorė su knygų iliustracijomis susidūrė tirdama Kryžiaus kelio paveikslų ikonografiją ir ieškodama pirmavaizdžių³. Tai paskatino išsamiau ir kontekstualiau panagrinėti šią temą. Straipsnyje bus apibendrinti jau skelbti ir pateikiami nauji faktai apie iliustracijų poveikį Kryžiaus kelio atvaizdų ikonografijai.

Ieškant reikiamų leidinių, pasinaudota *Lietuvos TSR bibliografijos* informacija apie iliustruotas XIX a. knygas, esančias Lietuvos bibliotekose⁴. Straipsnio autorė dėkinga Telšių „Alkos“ muziejaus darbuotojoms už galimybę peržiūrėti fonde saugomas Žemaitijoje surinktas knygas.

1 Adomonis, Adomonytė 1997: 228, 229; Gasiūnas 2007: 78–90.

2 Janonienė 2003: 27–31.

3 Giniūnienė 2003: 899, 900; Giniūnienė 2005: 217–218; Giniūnienė 2008: 24–36; *Lietuvos sakralinė dailė* 2006: 390, 391.

4 *Lietuvos TSR bibliografija* 1969; *Lietuvos TSR bibliografija* 1985; *Lietuvos TSR bibliografija* 1989.

Kryžiaus kelio maldynai, vadovai

14-os stočių Kryžiaus kelio pamaldumui skirti maldynai pasirodė XVIII a. pirmojoje pusėje. Vieną ankstyviausių 1702 m. išleido Romos Ara Coeli bažnyčios pranciškonai⁵. Šio ordino vienuolis šv. Leonardas da Porto Maurizio (1676–1751), laikomas 14-os stočių Kryžiaus kelio apaštalu, vykdė aktyvų pastoracinį darbą, garsėjo inauguraciniais pamokslais, parengė daug knygelių⁶. Pamaldumo istorijai svarbus vadovas pasirodė 1731 m. po popiežiaus Klemenso XII (1730–1740) brevės, įtvirtinusios reglamentuotą 14-os stočių *Via Crucis* pamaldumą⁷. Šv. Leonardas ypač rūpinosi šios maldingumo praktikos sklaida ir gyvybingumu – apie tai liudija jo plačiam tikinčiųjų ratui pritaikyti vadovai su instrukcijomis ir supaprastintais kiekvienos stoties meditacijų tektais⁸. Šie vadovai daugybę kartų buvo perspausdinami ir verčiami į įvairias kalbas. XIX a. pradžioje Romoje pasirodė šv. Leonardo (tuomet dar palaimintojo) knyga *Via crucis del beato Leonardo da Porto Maurizio minore osservante riformato*, puošta žymaus italų grafiko Pietro Leoni Bombelli (1787–1809) iliustracijomis (1 pav.). Maldynų ir specialių vadovų dėka visoje katalikiškoje Europoje susiformavo unifikuota Kryžiaus kelio apeigų tradicija⁹. Prie Kristaus kančios kelio pamaldumo sklaidos taip pat prisidėjo redemptorių ordino įkūrėjas teologas šv. Alfonsas Li-guori (1696–1797)¹⁰, parengęs 14-os stočių Kryžiaus kelio maldų knygėlę. Į šį darbą, ypač XIX a., įsitraukė įvairių kraštų dvasininkai, kurie ne vien vertė ir adaptavo minėtus vadovus, bet ir parašė Kryžiaus kelio meditacijų tekstus.

1 pav. Knygos *Via crucis del beato Leonardo da Porto Maurizio ...* atvartas (Roma, 1804)

5 *La via sacra, ovvero la devota guida della Via Crucis o strada dolorosa del nostro appassionato Gesù dalla casa di Pilato sino al Calvario....* Roma, 1702 (*Viae crucis* 2006: 24).

6 Vienuolio pastangomis Šiaurinėje ir Vidurio Italijoje buvo įrengta daugiau nei 300 Kryžiaus kelių, 1750 m. krikščionių kankinystės vietoje, Romos Koliziejuje, 14-os stočių Kryžiaus kelią iškilmingai pašventino popiežius Benediktas XIV (Kopeć 1985: 65).

7 *Via sacra spianata ed illuminata, dopo la dichiarazione di Clemente XII intorno alla Va crucis, con istrizioni per praticare con frutto un sì sancto esercizio.* Roma, 1731 (Hahn 2007: 113).

8 *Divota e breve Guida della Via crucis et Brevissimo Exercizio per visitare la S. Via crucis* (ten pat).

9 Prancūzijoje, Avinjone, 1795 m. išleistas Šv. Leonardo Kryžiaus kelio vadovas buvo perspausdinamas daugiau kaip 130 metų (ten pat: 114). Kryžiaus kelio privačiam pamaldumui Anglijoje didelę reikšmę turėjo Romoje atspausdinta *Via crucis* (1834) knygėlė, 1835 m. išversta į anglų kalbą (Thurston 1907: 262).

10 Hahn 2007: 112.

Pranciškonai observantai, Lenkijoje ir Lietuvoje – bernardinai, buvo pagrindiniai reglamentuoto 14-os stočių Kryžiaus kelio pamaldumo platintojai, kurie rūpinosi ir tam skirta literatūra. 1730 m. Lenkijoje jie perspausdino ir išplatino Ara Coeli vienuolyne išleistą Kryžiaus kelio vadovą¹¹. Lietuvos šv. Kazimiero bernardinų provincijos bažnyčių dokumentuose apie maldynus, skirtus 14-os stočių Kryžiaus keliui, užuominų randame jau XVIII a. viduryje: Vilniaus Bernardinų bažnyčios 1752 m. naujai įrengtam 14-os stočių Kryžiaus keliui buvo pritaikyti senesnių Kristaus kančios keliui skirtų knygelių tekstai, dokumente rašoma, kad pataisytos „kai kurios vietos“¹². Aprašant Trakų bernardinų Šv. Mikalojaus bažnyčios Kryžiaus kelio apeigas, 1744 m. kronikoje paminėta, kad į Kryžiaus kelio pamaldas žmonės susirenka pirmąjį mėnesio sekmadienį ir pagal knygeles apeina Kryžiaus kelius¹³.

Kokios buvo XVIII a. vidurio dokumentuose minimos knygelės, skirtos 14-os stočių Kryžiaus kelio apvaikščiavimui, nėra žinoma, tai galėjo būti ir lenkiški maldynai. Lietuviškai išleistoje Tytuvėnų Viešpaties kančios keliui skirtoje knygelėje (1781) buvo sudėtos maldos tikrai 25-ių *Via Captivitatis* apmąstymui, o *Via Crucis*, skirtoje 14-os stočių Kryžiaus kelio apvaikščiavimui, kaip rašoma pratarmėje, patariama naudotis bendromis šiam pamaldumui skirtomis knygelėmis: „<...> kiaturolika stacyju senesney knigielesy išrožitu“¹⁴. Taigi, nusistovėjus Kryžiaus kelio formai bei apeigų tvarkai, buvo leidžiami bendro pobūdžio 14-os stočių Kryžiaus keliui skirti vadovai. Tai gali būti atsakymas ir į nuolat keliamą klausimą, kodėl nebuvo specialaus Beržoro kalvarijos apeigų maldyno (XVIII a. viduryje įrengtą kalvariją sudarė 14 stočių). Nors būta išimčių: 1810 m. Skapiškio kalvarijos įrengimo proga dominikonai parengė ir išleido kuklią knygelę *Giesmes apėy kieturolika stacyu, mukas Jezusa Pona prie naujos Katwaryos, baznicioi kunigu dominikonu Skapiszkios*¹⁵. 1819 m. naujos dominikonų mūrinės bažnyčios pastatymo šioje vietoje proga pasirodė kur kas išsamesnis vadovas su pratarme apie atlaidus ir stočių maldomis-meditacijomis kiekvienam liturginiam laikotarpiui bei priedais – himnais Švč. Mergelei Marijai, patronui šv. Jackui (Hiacin-tui) ir kt.¹⁶ Manoma, kad abu leidinius parengė Skapiškio dominikonų vienuolyno

11 Ara Coeli Mažesniųjų brolių išleisto maldyno vertimas *Sposób nabożeństwa Droga Krzyża nazwanego 1731 m. pasirodė Vroclave, panašūs leidiniai 1733 m. buvo išleisti Krokuvoje ir Liubline. 1763 m. išleista knygelė *Droga Krzyżowa albo zbawienny sposób pożytecznego nabożeństwa* (Kopeć 1985: 68).*

12 „Stacye nowe odmalowane y w kosciële wielkim rozlokowane, <...> y ksiązeczki kalwaryskie w niektórych miejscach poprawiono y reformowano“ (Vilniaus bernardinų vienuolyno kronika. *VDKM*. S 11105. L. 100).

13 Trakų bernardinų vienuolyno kronika. *KBPA*. B. S-tro-1. L. 20 v.

K. Kantakas rašo, kad apeigos bernardinų šventovėse paprastai būdavo atliekamos su nurodytomis giesmėmis (Kantak 1933: 469).

14 *Katwaria arba Kielej kriziaus su isz rozjimu znoczniausiu wietu yr tajemnicu cielos mukos Chrystusa ant szwętoriaus pri baznicies Bernardinu Tituwieniu uzwertu*. Vilnius: Bazilijonų spaustuvė, 1781 [1880]. 3.

15 [Laurynas Bortkevičius?]. *Giesmes apėy kieturolika stacyu, mukas Jezusa Pona prie naujos Katwaryos, baznicioi kunigu dominikonu Skapiszkios*. Vilnius: Kunigų misionierių spaustuvė, 1810.

16 [Laurynas Bortkevičius]. *Kiales kriziaus pona musu Jezusa Chrystusa arba Katwarya stacyu kieturolikas, su wisays miesta Jeruzalaus, ir cielos žiames S. Atpuskays, prie bažnyczios Kunigu Dominikonu Skapiszkios metose 1810. Jprawoditas*. Vilnius: Bazilijonų spaustuvė, 1819.

prioras Laurynas Bortkevičius (1756–1823, mirė Skapiškyje)¹⁷. Jam talkinti galėjo poetas Antanas Strazdas, kuris čia atvažiudavęs iš Kamajų ir gyvendavęs dominikonų vienuolyne (iki vienuolyno uždarymo 1832 m.)¹⁸. Įdomu, kad lietuvių spaudos draudimo laikais L. Bortkevičiaus 1819 m. knygelė *Kiales krizaus pona musu Jezusa Chrystusa arba Kalwarya* buvo nusirašęs žemaitis Jurgis Japertas (prieš 1851 – po 1882 m.; manoma, kad ūkininkavo Kalgraužių sodžiuje, Laukžemės parapijoje); taip jis tarsi „išleido“ rankraštinę knygą¹⁹.

Simonas Jakštavičius 1772 m. iš lenkų kalbos išvertė knygelę *Kalwarya arba Kialej Kryžiaus karalaus sopulu Jezusa Chrystusa Jzganitoja musu, Jsz Numu Pylota ant Kalna Kalwaryos Eynante*, skirtą Papilio bažnyčios Kryžiaus kelio stotims apvaikščioti²⁰. Iki mūsų dienų išliko vėlesnis, 1797 m., Vilniaus bazilijonų spaustuvės knygelės leidimas²¹ (2 pav.). XIX a. ji daugybę kartų buvo perspausdinta, papildyta įvadais, giesmėmis, maldomis, paredaguota rašyba. XIX a. viduryje prie šių leidinių redakcijos prisidėjo vyskupas Motiejus Valančius. 1855, 1860, 1869 m. išleistose knygelėse atsirado toks priedas tituliniam puslapyje: „...dieľ Diewa-Bajmingu Žiamajcziu suprastinaj partajsite ir isz nauja spaustuwien paduota“²². Paaiškinimai sudėti trumpame pamokyme „Apej Stacias“. Matyt, žemaičiams reikėjo specialių komentarų apie reformuotą 14-os stočių Kryžiaus kelią, nes jiems *Kryžiaus kelias*, *Kalvarija* siejosi su giliomis tradicijomis turėjusia 19-os stočių Žemaičių Kalvarija. Pratarmėje rašoma: „Wieszpats Jezus neždamas sunki medže Kriziaus nuog namu Pilota lig pat graba, kieturiolika kartu apsistoje arba parpuole dieľto taj ir kieturiolika skajtos Staciu arba wietu kuriosi žmones tur melsties. O jej kami ira dewiniolika Staciu, kajp taj Kalwarioj, ten skajtos apsistoimaj ne nuog namu Pilota, bet nuog paskutines weczeres, sugawima ir tejp tolaus“²³. Atskiruose maldynų skyreliuose būdavo pateikiama trumpa Kristaus kančios

17 Prieš atsikeldamas į Skapiškį, 1790–1791 m. L. Bortkevičius gyveno Seinų dominikonų vienuolyne, buvo dominikonų mokyklos mokytojas ir Seinų vikaras. Turėjo teologijos daktaro laipsnį. Jis pasirūpino lenkiškos *Kryžiaus kelio* knygelės vertimu į lietuvių kalbą (*Lietuvos TSR bibliografija* 1969: 56–58).

18 Ten pat: 58; Vanagas 1968: 139.

Prie Skapiškio bažnyčios durų kabo lenta su įrašu: „1832 METAIS / SKAPIŠKIO / DOMINIKONŲ / VIENUOLYNE / GYVENO IR ŠIOJE / BAŽNYČIOJE / ŠVENTAS MIŠIAS / AUKOJO POETAS, / GIESMĖS „PULKIM ANT KELIŲ“ / AUTORIS KUNIGAS / ANTANAS STRAZDAS“.

Manoma, kad A. Strazdas gyveno Skapiškyje su pertraukomis apie 1802, 1803 metus ir vėliau iki universiteto uždarymo 1832 m. (*Skapiškis* 1999: 40).

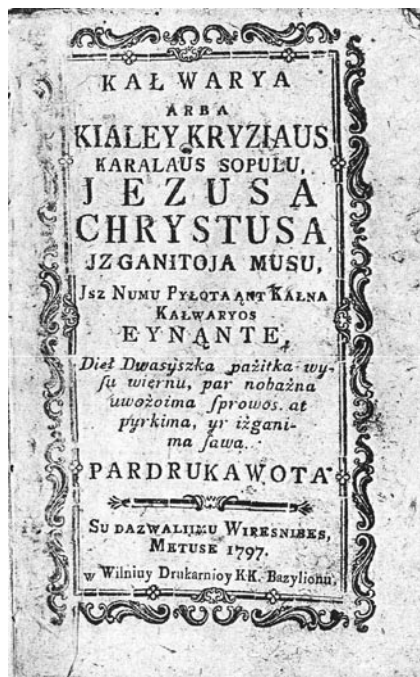
19 *Naujasis Židinys-Aidai* 2009: 217–218.

20 Knygelėje yra 20 Kristaus kančios giesmių iš Kryžiaus kelių. Pirmojo egzemplioriaus leidimas nežinomas, pakartotinai išleista 1821 m. (Vaicekaskas 2005: 112–113).

21 *Kalwarya arba Kialej Kryžiaus karalaus sopulu Jezusa Chrystusa Jzganitoja musu, Jsz Numu Pylota ant kalna Kalwaryos eynante*. Vilnius: Bazilijonų spaustuvė, 1797. M. Vaicekaskas nurodo, kad pirmas leidimas turėjo pasirodyti prieš 1797 m. (Vaicekaskas 2005: 118, 234).

22 *Kalwaria arba Kialas Kriziaus suopulu Jezusa Kristusa, isz namu Pilota ant kalna Kalwarios turenčia kiaturiolika staciu*. Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė, 1855, 1860; *Kalwaria arba Kialas Kriziaus suopulu Jezusa Kristusa, isz namu Pilota ant kalna Kalwarios turenčia kiaturiolika staciu*. Tilžė: Albrego ir comp., 1869.

23 *Kalwaria arba Kialas Kriziaus sopulu Jezusa Kristusa* 1860: 6.

2 pav. Knygos *Kalwarya arba Kialay Kryžiaus karalaus sopulu Jezusa Chrystusa ...* viršelis (Vilnius, 1797)

kelio pamaldumo istorija, žinios apie popiežių suteiktus atlaidus, instrukcijos apie jų įgijimo sąlygas, taip pat nurodomos apvaikščiojimo taisyklės ir stočių apmąstymo būdai. Toliauėjo Kryžiaus kelio apeigoms skirta dalis: įžanginė intencija, trumpas, vaizdingas kiekvienos stoties aprašymas su didaktiniais motyvais, apeliuojančiais į sąžinę ir sužadinančiais gailėstį, malda ir giesmė.

Kryžiaus kelio vadovų populiarumą spaudos draudimo laikotarpiu liudija pakartotinės laidos: daugybę kartų buvo perspausdinta (pirmas leidimas 1772 m.) minėta knygelė *Kalvarija arba keliai kryžiaus karalaus sopulių*, skirta 14-os stočių Kryžiaus kelio pamaldumui, net 40 kartų – S. Kušeliausko parengtas *Aukso altorius* su Kryžiaus kelio skyriumi²⁴ ir pan. Knygėles leido XIX a. Vilniuje veikusios Bazilijonų, Juozapo Zavadzko²⁵, Abromono Dvorčiaus spaustuvės, spaudos draudimo metais daug jų išspausdinta Tilžėje, K. Albregho ir bendrovės firmoje²⁶. Spaudos draudimo metu buvo išleista daug kontrafaktinių leidinių, t. y. knygelėse nurodoma netikra leidimo vieta, spaus-

tuvė, data, suklastoti dvasinės ir pasaulietinės cenzūros leidimai. XIX a. antrojoje pusėje, be lietuviškų, buvo naudojami lenkiški maldynai, pasirodė *Aukso altoriaus* leidimas kirilika.

XIX a. viduryje Kryžiaus kelio vadovus, maldaknyges bei kitus minėtus leidinius buvo galima įsigyti ne tik Vilniuje. 1853 m. vyskupo Valančiaus paragintas Adomas Zavadzki (Juozapo Zavadzko sūnus, 1814–1875) Varniuose įsteigė knygyną²⁷. Deja, dėl rusifikacijos politikos 1866 m. jis buvo likviduotas. 1881 m. Felikso Zavadzko (Juozapo Zavadzko sūnaus, 1824–1891) iniciatyva knygynas buvo atidarytas Kaune (veikė iki 1895 m.)²⁸. Vis dėlto daugiausia knygų spaudos draudimo metu išplatino knygnešiai.

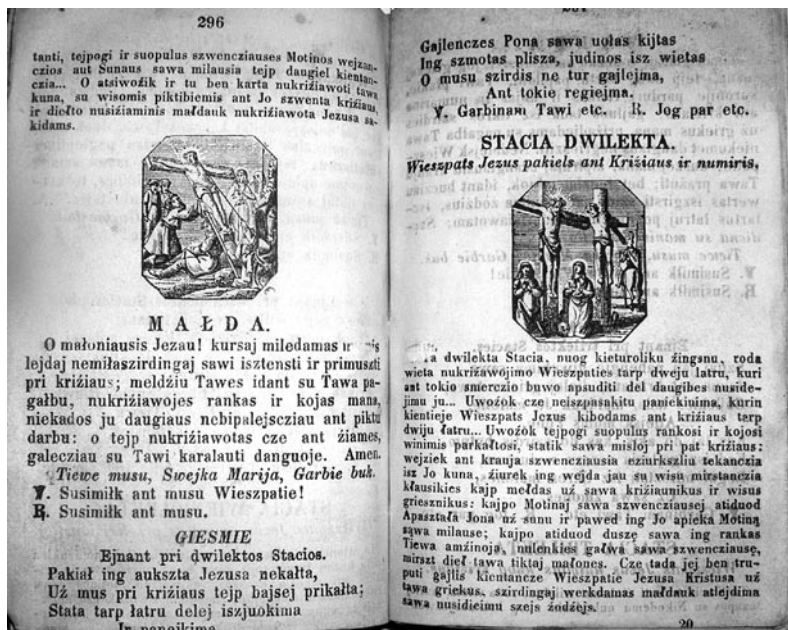
²⁴ Lietuvos TSR bibliografija 1985: 30.

²⁵ Po J. Zavadzko (1781–1838) mirties spaustuvę perėmė jo vyriausiasis sūnus Adomas Zavadzki (1814–1875).

²⁶ Lietuvos TSR bibliografija 1985: 15.

²⁷ Knygoje *Kalvaria arba Kialas Križiaus suopulu Jezusa Kristusa* (Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė, 1862) parašyta: „Knigas žiamajtiškas, išduotas kaštu ir spaustuve Jozapas Zavadska Vilniuje, <...> gal kiekvienas pirkti Varniunse, kniginičio to paties Jozapas Zavadska“.

²⁸ *Słownik pracowników książki polskiej* 1972: 1012.

3 pav. Knygos *Garbie Diewa* ... atvartas (Vilnius, 1860)

Knygų iliustracijos

XIX a. viduryje – antrojoje pusėje Lietuvoje Kryžiaus kelio knygelės ir skyriai maldaknygėse iliustruojami siužetiniais Kristaus kančią vaizduojančiais paveikslėliais (3 pav.). Šie tekstai buvo skirti bendruomeninei ir individualiai pamaldumo praktikai, iliustracijos atliko religinę paskirtį, jos padėjo įvaizdinti dvasinę kelionę, ypač tiems, kurie dėl ligos ar senatvės negalėjo apeiti Kryžiaus kelio bažnyčioje. Knygelėse rašoma, kad tokiu būdu ir jie „<...> par nobažna apdumojima kentėjimu Wieszpacies, žiurent ant abrozeliu 14 Stacijų padetu knigeliuose „Kialas Kriziaus““ gali apturėti tuos pačius atlaidus²⁹. Ši malonė, suteikta popiežiaus Pijaus VII (Dalejda Pop. Piusas VII. Par gromata 20. Rugpiutes 1822 m.)³⁰, buvo rimta paskata pradėti iliustruoti Kryžiaus kelio maldynus. Ir tai yra atsakymas į klausimą, kodėl Kryžiaus keliui skirti maldynų skyreliai buvo gausiausiai iliustruoti.

Daugiausia Kryžiaus kelio vadovų ir maldynų su paveikslėliais – ksilografijos technika atliktomis iliustracijomis – XIX a. viduryje buvo išleista J. Zavadzčio spaustuvėje. Vieną grupę sudaro paveikslėliai, kurie nebuvo specialiai sukurti 14-os stočių Kryžiaus keliui. J. Zavadzčio spaustuvėje buvo įvairių iliustracijų klišių, tarp jų ir keli skirtingo braižo Kristaus kančios ciklai³¹. Šios universalios iliustracijos buvo

29 *Rožanczius amžinas ir Stacijos*. Vilnius: Juozapo Zavadzčio spaustuvė, 1860 [1887]. 29.

30 Ten pat.

31 Janonienė 2003: 28.

4 pav. V. Smakauskas. Kryžiaus kelio iliustracija iš knygos *Senas Auksa altorius* (Vilnius, 1861)

5 pav. Kryžiaus kelio iliustracija iš knygos *Kalvaria arba kiaslas križiaus suopulu Jezusa Kristusa* (Vilnius, 1860)

6 pav. Kryžiaus kelio iliustracija iš knygos *Garbie Dieva ...* (Vilnius, 1860)

panaudotos *Vilniaus Kalvarijų* (1857 m.)³² ir *Žemaičių Kalvarijos* (1861)³³ vadovams, jomis iliustruoti ir 14-os stočių Kryžiaus kelio bei kiti šio žanro tekstai. Šie Kryžiaus kelio stočių paveikslėliai kartu su kitais iliustracijų bei šriftų pavyzdžiais 1841 m. buvo išleisti atskiru leidiniu³⁴.

Kryžiaus kelio vadovų iliustracijos buvo kilnojamos iš vienos J. Zavadzkiego spaus-tuvės knygos į kitą, nors jų komplektacija įvairiuose leidiniuose skiriasi. Pagal braižą ir kompozicijas galima išskirti trijų tipų raizinius: 1) neįrėmintus, kintančius, iš ke-lių figūrų sukomponuotus Jėzaus kančios kelio vaizdelius (4 pav.); 2) horizontalias stačiakampes daugiafigūres Kristaus kančios kompozicijas (5 pav.); 3) aštuonkam-pes vieno priartinto plano kompozicijas su horizontaliai linijuotu fonu (3, 6 pav.). Pir-mosios dvi grupės išraižytos profesionalių grafikų, trečioji – mažiau įgudusio piešėjo. Dailėtyrininkės R. Janonienės nuomone, tokio pobūdžio iliustracijos galėjo būti už-sakomos Vilniaus universiteto dailės kate-drose ar kitose mokyklose pasimokiusiems dailininkams. Vieną iš paminėtų ciklų (1), remdamasi specifine medžio raizymo tech-nika bei stilistika, ji priskyrė Vincentui Sma-kauskui³⁵. Šis ciklas yra meniškiausias. Kitų iliustracijų autoriams įvardyti dar trūksta vaizdinės medžiagos ir istorinių žinių. Tie-sa, žinoma, kad iliustracijas maldaknygėms

32 Bartnikowski P., *Kielawiedis apwaykszcziųjųczem pa-minklu Iżganitojaus musu Pona kielu Jerozalizmsku*. Vilnius: Juozapo Zavadzkiego spaustuvė, 1857.

33 Paveikslėliais iliustruotas skyrius, skirtas Žemaičių Kalvarijos devyniolikos stočių apeigoms (*Senas Auksa Al-torius arba surinkimas iwayriu maldun ir giesmiun*. Vilnius: Juozapo Zavadzkiego spaustuvė, 1861).

34 Janonienė 2003: 28, 29, 2 pav.

35 Janonienė 2003: 31.

kūrė Juozapas Chščonovičius (apie 1793–1833) ir Žemaitijoje gyvenęs kunigas Stanislovas Čerskis (1777–1833), 1824 m. įkūręs raizinių spaustuvę Salantuose, vėliau gyvenęs Varniuose³⁶, turėjęs ir padėjėjų³⁷.

Paveikslėliai knygoms buvo parenkami įvairiai. 1860 m. vadove *Kalwaria arba kialas križiaus sopulun Jezusa Kristusa* panaudotos visos antrojo komplekto iliustracijos, išskyrus V. Smakauskui priskirtiną X stotį, kuri neatitiko siužeto (joje pavaizduotas Jėzaus parpuolimas)³⁸. V. Smakauskui priskirtiniais raizininiais buvo iliustruotas ir Žemaičių Kalvarijos (1861) „kalnams“ skirtas maldyno skyrius³⁹. Tačiau dažniausiai 14-os stočių Kryžiaus kelio knygelių iliustracijos būdavo ne iš vieno, o iš dviejų skirtingų komplektų ir įvairiai kaitomos. Pavyzdžiui, J. Zavadzčio spaustuvės knygelėje *Garbe Dieuwj ant aukštibes* (1859) Kryžiaus kelio iliustracijoms panaudoti du ciklai: 2-ojo komplekto raizininiais iliustruotos I, II, V, X, XI, XII stotys, 3-iojo komplekto – likusios III, VII, XIII, XIV stotys⁴⁰. Tų pačių komplektų iliustracijos, tik kitokia tvarka, išdėstytos knygelėje jaunuomenei *Garbie Diewa* (1860)⁴¹ ir kituose XIX a. antrosios pusės Kryžiaus kelio vadovuose, išspausdintuose J. Zavadzčio (Vilnius), K. Albrekso ir bendrovės (Tilžė) spaustuvėse⁴².

Kryžiaus kelio iliustracijoms tekste yra skirta konkreti vieta: jos komponuotos po stoties pavadinimu ar tekste po maldos, nors, kaip jau minėta, paveikslėliai ne visada atitiko siužetą. Pavyzdžiui, knygoje *Garbe Dieuwj...* (1859) prie II stoties („Wieszpats Jezus jem Križiū ant pecziu sawo“) įdėtas paveikslėlis, vaizduojantis Kristaus nuplakimą, prie X – Jėzaus vainikavimą erškėčiais ir pan. Tokių iliustracijos ir teksto neatitikimų gana daug yra XIX a. vidurio vadovuose. Priežastis aiški – buvo naudojami ne specialiai sukurti paveikslėliai, bet universalios Kristaus kančios iliustracijos, tikusios ir Vilniaus ar Žemaičių kalvarijos maldynams, ir kitoms Išganytojo gyvenimo ir kančios knygoms iliustruoti.

Antrą grupę sudaro specialiai 14-os stočių Kryžiaus keliui skirtos iliustracijos, kurios sudėtos gražiai sumaketuotuose J. Zavadzčio spaustuvės leidiniuose: *Stacijas arba Kalwaria su apmislijmu mukos ir smerties Pona Jezusa* (1863), *Auksa altorius senas ir naujas arba Didžiausis skarbas diel dusziu kriksczionu* (1863)⁴³ ir kt. (7 pav.). Šie profesionaliai atlikti taisyklingos stačiakampės formos raiziniai buvo naudojami

36 Adomonis, Adomonytė 1997: 228, 229; Gasiūnas 2007: 78–90.

37 Adomonis, Adomonytė 1997: 228, 229.

38 P. 33 įterpta V. Smakausko iliustracija (*Kalwaria arba Kialas Križiaus sopulu Jezusa Kristusa* 1860: 33).

39 Paveikslėliais iliustruotas skyrius, skirtas Žemaičių Kalvarijos devyniolikos stočių apeigoms (*Senas auksa altorius arba surinkimas iwaryriu maldun ir giesmiun*. Vilnius: Juozapo Zavadzčio spaustuvė, 1861).

40 Knygoje *Garbe Dieuwj ant aukštibes* (Vilnius: Juozapo Zavadzčio spaustuvė, 1859) yra iliustruotas skyrelis „Stacijas arba Kalwarias“.

41 *Garbe Diewa knigele jaunumenej pawesta*. Vilnius: Juozapo Zavadzčio spaustuvė, 1860.

42 Ten pat; *Kalwaria arba kialas križiaus sopulun Jezusa Kristusa* 1860; *Kalwaria arba Kialas Križiaus sopulun Jezusa Kristusa* 1869.

43 Iliustruotas Kryžiaus keliui skirtas skyrelis (*Auksa altorius senas ir naujas arba Didžiausis skarbas diel dusziu kriksczionu*. Vilnius: Juozapo Zavadzčio spaustuvė, 1860. 236–263).

7 pav. „Laurent de Berny“. VI stoties iliustracija iš knygos *Staciaj arba Kalvaria su apmislijmu mukos ir smerties Pona Jezusa* (Vilnius, 1863)

8 pav. „Deberny“. XIII stoties iliustracija iš knygos *Zloty ołtarzyk* (Vilnius, 1879)

ne vien Kryžiaus kelio vadovams, bet ir Išganytojo gyvenimo aprašymams (1879)⁴⁴. Kai kuriuose iš šių raizinių yra signatūra: *Laurent et de Berny*. Tokiu pavadinimu 1828–1840 m. Paryžiuje, Marais-Saint-Germain gatvėje, veikė spaustuvė, kurios priešistorija susijusi su garsaus prancūzų rašytojo Onorė de Balzako (1799–1850) vardu⁴⁵. „Laurent et de Berny“ iliustracijomis buvo apipavidalinami ir Lenkijoje išspausdinti Kryžiaus kelio maldynai⁴⁶.

Prancūziškų pavyzdžių J. Zavadzko spaustuvėje turėta ir daugiau. Lenkų kalba atspausdintame maldyne *Zloty ołtarzyk* (1879)⁴⁷ panaudotos kitos profesionalios Kryžiaus kelio iliustracijos. Visų šių medžio raizinių apačioje, dešinėje, yra signatūra: *DEBERNY* (8 pav.). Tai tos pačios jau minėtos „Laurent de Berny“ spaustuvės, kuri, pasikeitus savininkui, 1840–1877 m. egzistavo jau „Deberny“ pavadinimu⁴⁸, produkcija. Ši spaustuvė, vadovaujama Aleksandro

44 Knygelėje *Gyvenimas Išganytojaus svieto Vieszpatis mūsų Jezaus Kristaus* (Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė, 1879) panaudotos devynios „Laurent de Berny“ Kryžiaus kelio ciklo iliustracijos.

45 1826 m. rašytojas Onorė de Balzakas kartu su spaustuvininku André Barbier Paryžiuje, Marais-Saint-Germain gatvėje, įkūrė leidyklą, 1827 m. jis įsigijo „Laurent“ spaustuvę. 1828 m. bankrutuojančią spaustuvę perėmė rašytojo gerbėja ponja De Berny (History of Deberny et Peignot – Arts et Métiers Graphiques Web. Prieiga per internetą: <http://ellie.rit.edu:1213/dphist1.htm>; žr. 2008 03 04).

46 *Droga krzyżowa przez Karola Antoniewicza z rycinami stacyj*. Kraków: Wydawnictwie Dziel Katolickich, 1850.

47 *Zloty Ołtarzyk czyli krótkie zebranie różnego nabożentwa*. Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė, 1879.

48 1840 m. ponja De Berny spaustuvės verslą perdavė sūnui Aleksandrui De Berny (1809–1881). Pradžioje jis dirbo kartu su Jean-Francois Laurent'u. 1840 m. išpirkęs iš Laurent'o akcijas, Aleksandras spaustuvę pavadino „Deberny“, kad skirtųsi komercinis spaustuvės pavadinimas nuo kilmingo tėvo vardo (prieiga per internetą: <http://ellie.rit.edu:1213/dphist1.htm>; žr. 2008 03 04).

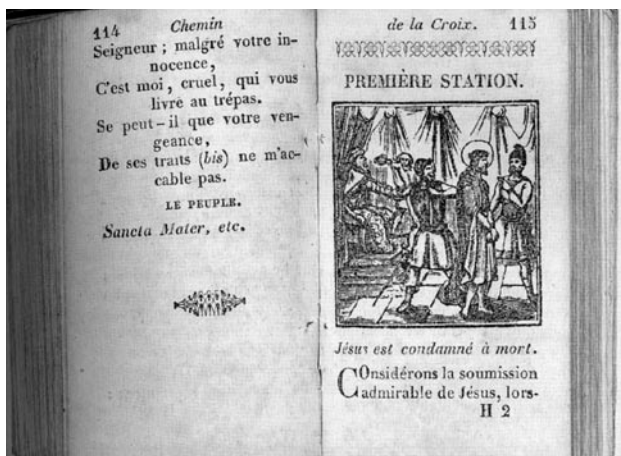
de Berny, išstobulino ksilografijos spausdinimo techniką. „Deberny“ iliustracijos J. Zavadzko spaustuvės leidiniuose naudotos rečiau, jomis daugiausia puošti maldynai lenkų kalba⁴⁹.

XIX a. viduryje nemažai grafikų iš Lietuvos dirbo Europoje, ypač Paryžiuje.⁵⁰ Galima manyti, kad šiuos Kryžiaus kelio iliustracijų komplektus iš Paryžiaus galėjo parūpinti J. Zavadzko sūnus Adomas, 1838 m. pradėjęs darbą spaustuvėje, o vėliau, po tėvo mirties, perėmęs verslą. Jis buvo susipažinęs su moderniausiais Vakarų Europos knygynais bei spaustuvėmis ir palaikė su jais ryšius⁵¹.

XIX a. viduryje – antrojoje pusėje Lietuvos meistrų ir atvežtinės prancūziškos Kryžiaus kelio iliustracijos nepasižymėjo originalia ikonografija, pavyzdžiui, V. Smakausko raižinėliuose perimtos kai kurios italų grafiko P. L. Bombelli raižinių schemas (V, X stotys, žr. toliau), „Laurent de Berny“ kompiliacinės kompozicijos, sukurtos pagal žymių tapytojų kūrinių schemas (pvz., XIV stotis – Luigi Caravagio „Paguldymas į kapą“, 1602–1603, Roma, Vatikano muziejus)⁵². Kryžiaus kelio paveikslėlių meninė išraiška ir išvaizda (raižymo maniera) būdinga to meto europietiškomis (ypač prancūziškoms, lenkiškoms) iliustracijoms (9 pav.). Tą patį galima pasakyti ir apie leidinių maketavimą, paveikslėlių išdėstymą, teksto parinktį.

Iliustracijos – pavyzdžiai tapytojams

Lietuvos dailininkams, tapiusiems Kryžiaus kelius, daugeliu atvejų pirmavaizdžiais buvo graviūros. Šiame straipsnyje nagrinėjami tik tie estampų ciklai, kurie buvo panaudoti ir knygų iliustracijoms. Vienas tokių pavyzdžių – jau minėtos 1804 m. Romoje išleistos šv. Leonardo knygos iliustracijos. Jų autorius – Romoje dirbęs

9 pav. Knygos *Instruction sur le chemin de croix* atvartas (Liffol-le Grand, 1862)

⁴⁹ IX stoties „Deberny“ iliustracija įterpta V. Smakausko paveikslėliais iliustruotoje knygoje *Złoty Ołtarzyk czyli krótkie zebranie różnego nabożenstwa* (Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė, 1878).

⁵⁰ Gasiūnas 2007: 154.

⁵¹ J. Zavadzko sūnus Adomas (1814–1875) nuo 1830 m. studijavo Vilniaus universitete (iki jo uždarymo 1832 m.), vėliau dirbo kartu su tėvu. 1836 ir 1837 m. lankydamasis Lenkijos, Berlyno, Londono ir Paryžiaus spaustuvėse, knygynuose bei bibliotekose rinko medžiagą Lenkijos bibliografijai. Po tėvo mirties 1838 m. perėmė verslą, tačiau spaustuvė ir toliau vadinosi Juozapo Zavadzko vardu (*Słownik pracowników książki polskiej* 1972: 1012).

⁵² L. Caravagio paveikslą „Paguldymas į kapą“ kopijavo įžymūs tapytojai Rubensas, Fragonaras ir kt., paplito ir graviūros.

10 pav. P. L. Bombelli. IX stoties iliustracija iš knygos *Via crucis del beato Leonardo da Porto Maurizio* ... (Roma, 1804)

11 pav. Sidzinevskis (?). IX stotis. Jonavos bažnyčia. A. Petrašiūno nuotr., 2005

grafikas Pietro Leoni Bombelli⁵³ (1, 10, 13 pav.). Tituliniam puslapyje – įrašas apie P. L. Bombelli autorystę⁵⁴, po raizinėliais – grafiko signatūra: *P. Bombelli inc.* (kairėje), *Roma 1804*. Prieš tai, 1782 m., P. L. Bombelli sukūrė Kryžiaus kelio estampų ciklą⁵⁵. Jo kompozicijos ir buvo panaudotos iliustracijoms, išskyrus kitokią VI stotį. P. L. Bombelli Kryžiaus kelio pavyzdys buvo žinomas ne tik Italijoje: pagal jį buvo išraižytos 1813 m. prancūziško Kryžiaus kelio vadovo I–X stočių iliustracijos⁵⁶. Lietuvoje P. L. Bombelli pirmavaizdžio, nei estampų, nei iliustracijų, aptikti nepavyko, galbūt jie neišliko, apie juos sužinome pagal tapytus Kryžiaus kelių ciklus.

Pagal P. L. Bombelli pirmavaizdžius buvo nutapyti Jonavos bažnyčios Kryžiaus kelio paveikslai⁵⁷ (11 pav.). Šiuo atveju veikiausiai kopijuotos ne maldyno iliustracijos, bet estampai, nes sutampa beveik visų atvaizdų kryptys, graviūros kompozicija sekta

53 Pietro Leo Bombelli pirmuosius dailės igūdžius igijo tėvo apmušalų fabrike, vėliau tapybos amato mokėsi dirbdamas kartu su Stefanu Pozzi. Tapė paveikslus, raizė graviūras pagal žymių tapytojų kūrinius, sukūrė Romos vaizdų, peizažų ciklus (*Viae crucis* 2006: 139). Amžininkų vadintas igudusiu ir moderniu, žr. *Dictionnaire des artistes* 1789: 127.

54 Tituliniam lape parašyta: „Si trovano allo studio di Pietro Bombelli, dietro la Consulta e dal Cartolaro alla Piazza del Collegio Romano“ (*Via crucis del beato Leonardo da Porto Maurizio minore osservante riformato del ritiro di s. Bonaventura*. Roma, 1804).

55 P. L. Bombelli Kryžiaus kelio raizinių komplektas kabo Italijoje, San Costanzo Šv. Augustino bažnyčioje (*Viae Crucis* 2006: 139–143).

56 *Via Crucis, ou collection de quatorze gravures Représentant les quatorze Stations communément appelées: le Chemin de la croix*. Paryžius: De Gillé fils spaustuvė, 1813.

57 Perrėminant ar perkabinant Jonavos bažnyčios paveikslus buvo sukeistos suklupimų stotys, nes pagal pirmavaizdį III stotis turi būti VII, VII stotis – IX, o IX (su vartų arka) stotis – III.

ir VI stotyje⁵⁸. Jonavos bažnyčios paveikslų kilmė nežinoma. Juos nutapė puikius kopijavimo, piešimo ir tapybos meistrystės įgūdžius turėjęs dailininkas; atvaizdai netgi pranoksta itališkuosius šios ikonografijos sekinius⁵⁹. Dar būtina pažymėti, kad tik viena – XII – stotis traktuota savitai. Be to, ši kompozicija tokia pati, kaip Skarulių, Debeikių, Svėdasų, Dvietės (buv. Zarasų dekanatas, dab. Latvija)⁶⁰ bažnyčių Kryžiaus kelio kartotėse, o jos, išskyrus minėtą XII stotį, yra kitos ikonografijos. Toks sutapimas leidžia svarstyti apie tą patį visų ciklų autorių. Šie ciklai-kartotės nesignuoti, tačiau periodikoje aptikta žinių apie Skarulių bažnyčios paveikslų autorių, Romoje išsimokslinusių tapytoją Sidzinevskį (Sidzinewski)⁶¹. Buvodamas Italijoje jis galėjo matyti, kopijuoti ar įsigyti Kryžiaus kelio pavyzdį – L. Bombelli graviūrų komplektą.

12 pav. J. Širma. XIV stotis-vieta. Žemaičių kalvarijos bažnyčia. V. Balčyčio nuotr., 2011

Pagal P. L. Bombelli raižinius ar šios ikonografijos paveikslus buvo sukurta ir didesnė dalis Žemaičių Kalvarijos bažnyčios Kryžiaus kelio atvaizdų (12 pav.), kuriuos 1872–1874 m. nutapė profesionalus Žemaitijos meistras J. Širma.⁶² Kurdamas 19-os stočių Kristaus kančios ciklą jis panaudojo 14-os stočių pavyzdžius. Beveik visos J. Širmos paveikslų kompozicijos atitinka P. L. Bombelli estampų kryptį, išskyrus dvi – XVII, XIX – stotis, kurių vaizdas veidrodinis, kaip to paties autoriaus iliustraci-

58 P. Bombelli VI stoties estampe Jėzus ir Veronika atsiklaupę, o iliustracijoje šv. Veronika stovi, o Jėzus priklaupęs paima drobulę (*Via crucis del beato Leonardo ...*, 1804).

59 Jonavos bažnyčios paveiksai meniškesni ir profesionalesni už *Viae Crucis* knygoje reprodukuotus nežinomo italų tapytojo XVIII–XIX a. sandūroje nutapytus nedidelius atvaizdus (34,5 × 24), kabėjusius San Costanzo šv. Silvestro bažnyčioje (dab. saugomus Palazzo Cassi).

60 Kaminska, Bistere 2006: 152.

61 Kryžiaus kelio stotis kartu su altoriniais paveikslais (išskyrus didžiojo altoriaus) nutapė „garsus Romoje išsimokslinęs tapytojas (Chopiński, E. Z podróży po Zaniemieńskich stronach. *Kłasy*. 1873. T. 17. Nr. 443: 413–414). Už nuorodą dėkoju R. Stankevičienei.

Tapytojas Sidzinevskis, be Kryžiaus kelio stočių, Jonavos bažnyčiai nutapė didžiojo altoriaus paveikslą „Trijų karalių pagarbinimas“, Debeikių – „Šv. Petro“, „Šv. Pauliaus“, „Šv. Baltramiejaus“ paveikslus, pagal brailį jam gali būti priskirtas ir didžiojo altoriaus paveikslas „Jėzus krikštas“, taip pat evangelistų „Šv. Morkaus“, „Šv. Luko“ paveiksai ir kt. (Giniūnienė, A. *Kultūros vertybės* (Uk 15341, 20135, 20134, 20136, 31883, 31883) *pagrindinis dosje*. Kultūros paveldo centro Duomenų skyrius).

62 Butrimas 2005: 63; Vasilūnienė 2010: 351.

13 pav. L. Bombelli. XI stoties iliustracija iš knygos *Via crucis del beato Leonardo da Porto Maurizio ...* (Roma, 1804)

14 pav. Tichejevas. XI stotis. Žagarės bažnyčia. V. Balčyčio nuotr., 2009

jose⁶³. J. Širma gana tiksliai perpiešė sudėtingas italo grafiko kompozicijas, jas papildydamas savitais elementais (išplėtotas antras planas, peizažas, daugiau figūrų).

Vilniaus Kalvarijos koplytėlės paveikslą vaizduojantis C. Ricci vario raižinys iš J. K. Vilčinskio *Vilniaus albumo*⁶⁴ taip pat yra tiksliai P. L. Bombelli VI stoties raižinio kopija. Tikėtina, kad ir daugiau Vilniaus Kalvarijos stočių galėjo būti nutapyta pagal šio italo grafiko kompozicijas⁶⁵. Galbūt ateityje surasti nauji istoriniai faktai, tyrimai patikslins šią hipotezę. Tikėtina, kad šios ikonografijos Kryžiaus kelio kartočių buvo dar daugiau. Pavyzdžiui, pagal šį itališką pavyzdį buvo nutapytos Kernavės bažnyčios senojo (nenaudojamo) ciklo XI, XIII stotys⁶⁶. XI stoties P. L. Bombelli kompoziciją pakartojo Rygoje dirbęs dailininkas T. Tichejevas⁶⁷ (Žagarės bažnyčios Kryžiaus kelias, 1864 m.⁶⁸) (13, 14 pav.), XIII stoties – lenkų

⁶³ Žemaičių Kalvarijos bažnyčios XII stoties-vietos paveikslas „Jėzus susitinka savo Motiną“ nutapytas pagal P. L. Bombelli IV stotį; XIII stoties-vietos paveikslas „Jėzus susitinka Veroniką“ – pagal VI stotį; XIV stoties-vietos paveikslas „Prie miesto vartų“ – pagal IX stotį; XV stoties-vietos paveikslas „Simonas Kirėnietis padeda nešti Kryžių“ – pagal V stotį; XVI stoties-vietos paveikslas „Jėzus parpuola trečią kartą“ – pagal III stotį; XVII stoties-vietos paveikslas „Jėzų išvelka iš drabužių“ – pagal X stotį; XIX stoties-vietos paveikslas „Jėzų laidoja“ – pagal XIV stotį.

⁶⁴ Vilčinskis, J. K. *Vilniaus albumas*, 1850. Raižinys reprodukuotas V. Gasiūno knygoje (Gasiūnas 2007: 178, 180, 99 pav.).

⁶⁵ Turimi omenyje senieji Vilniaus Kalvarijos stočių paveiksai, kuriuos XIX a. pabaigoje pakeitė tapytojas Juozapas Balzukevičius (1866–1915) atvaizdai.

⁶⁶ Kernavės bažnyčios senąjį (nenaudojamą) ciklą sudaro kelių autorių (nežinomo autoriaus, T. Butkevičiaus (1878)) įvairios ikonografijos Kryžiaus kelio stotys.

⁶⁷ 1854 m. Tryškių bažnyčioje darbavosi geras tapytojas Tichejevas iš Rygos (Butrimas 2005: 358; Stankevičienė 2007: 528–560). Vardo inicialas rastas Veiviržėnų bažnyčios „Šv. Marija Magdalietė“ signatūroje.

⁶⁸ Naujosios Žagarės bažnyčios 1864 m. vizitacija. *LVI A*. F. 669. Ap. 3. B. 656. L. 18.

tapytojas Franciszekas Melnickis (Kartėnos bažnyčios šventoriaus Kryžiaus kelias, XIX a. IV ketv.).

Paveikslai, nutapyti sekant P. L. Bombelli Kristaus kančios ikonografija, Lietuvoje sukurti XIX a. viduryje – antrojoje pusėje. Šios gana sudėtingo piešinio graviūros nebuvo parankus modelis mažiau igudusiems tapytojams, pagal jas tapė profesionalūs dailininkai. Jonavos bažnyčios ciklas – vienintelis šio straipsnio autorei žinomas 14-os stočių ciklas, kuris beveik visas (išskyrus XII stotį) nutapytas pagal P. L. Bombelli pirmavaizdį. Paveikslai vertingi ne vien dėl retos ikonografijos, bet ir dėl aukšto meninio lygio. Antrasis meninė vertė išsiskiriantis sekiny – septyni Žemaičių Kalvarijos bažnyčios Kryžiaus kelio paveikslai.

Parankesniais pirmavaizdžiais tapytojams buvo kuklūs lietuviškų Kryžiaus kelio knygelių paveikslėliai, populiariausios – „Laurent de Berny“ spaustuvės iliustracijos. Jomis naudojosi profesionalus Seinų tapytojas Kazimieras Gurnickis, tapydamas Kryžiaus kelią Kaimelio bažnyčiai (7, 15 pav.). Jis su akademiška atida iki X stoties tiksliai perpiešė nesudėtingas kompozicijas. Ciklas sukurtas 1875 m., o Kaimelio bažnyčioje paveikslai atsidūrė po dvylikos metų⁶⁹.

Iliustracijomis sekta ir tapant senąją Kulių bažnyčios Kryžiaus kelio ciklą, veikiausiai kabėjusį šventoriaus koplytėlėse⁷⁰ (16 pav.). Įdomu, kad iš Kulių bažnyčios į Lietuvos dailės muziejaus liaudies meno fondus pateko ir beveik identiškas IX stoties paveikslas „Jėzus parpuola trečią kartą“ (įsigytas 1985 m.)⁷¹. Jis yra beveik tokio pat dydžio⁷² kaip ir minėti Kuliuose tebesantys senieji Kryžiaus kelio paveikslai, tik skiriasi akademiškesne tapysena, primenančia K. Gurnickio manierą. Gal tai paveikslas iš antrojo bažnyčioje kabėjusio ciklo, nes 1873 m. bažnyčios dokumente minimi du Kryžiaus kelio paveikslų komplektai⁷³. Iliustracijų kompozicijos Kulių bažnyčios cikle

15 pav. K. Gurnickis. VI stotis. Kaimelio bažnyčia. V. Balčyčio nuotr., 2005

⁶⁹ Kryžiaus kelio stotys Kaimelio bažnyčiai įgytos 1887 m. (Giniūnienė, A. Kryžiaus kelio stotys. [Kaimelis]. LSD. T. 1, kn. 6, d. 1: 390–391).

⁷⁰ Bažnyčioje yra du komplektai: vienas kabo bažnyčioje ant sienos, o minimas ciklas sukrautas emporoje, trūksta IV stoties.

⁷¹ *Lietuvos dailės muziejus* (toliau – LDM). LM 1110; Kuodienė 1995: 80.

⁷² Kulių bažnyčios paveikslų matmenys 98 × 82 cm, LDM – 99 × 82,5 cm.

⁷³ Kulių bažnyčios 1873 m. inventorius. *LVTa*. F. 1671. Ap. 4. B. 264. L. 440 v.

16 pav. VI stotis. Kulių bažnyčia. A. Giniūnienės nuotr., 2005

17 pav. VI stotis. Buvęs Nemakščių bažnyčios Kryžiaus kelias (Kultūros paveldo centro Duomenų skyrius)

(išskyrus XII ir XIII stotis)⁷⁴ nukopijuotos nuosekliai, tik proporcingai padidintos ir papildytos vienu kitu antraplaniu veikėju. Nustačius pavyzdį paaiškėjo, kodėl šiuose paveiksluose vyrauja vienaplanis, plokščias vaizdas, o fonas ir aplinka skurdoki.

Sekant „Laurent de Berny“ iliustracijomis, laisviau interpretuotos liaudies meistro nutapytos buvusios Nemakščių bažnyčios Kryžiaus kelio stotys (17 pav.). 1877 m. Nemakščių bažnyčios inventoriuje paminėti ant sienų esantys paveikslai, vaizduojantys Jėzaus Kristaus kentėjimus⁷⁵. Faktą, kad dailininkas tikrai pasinaudojo minėtu pavyzdžiu, patvirtina ir išlikęs IV stoties pavadinimas, kurio rašyta tokia pati, kaip knygelėje su „Laurent de Berny“ iliustracijomis. Paveiksluose atpažįstamos gana primityviai perpieštos pagrindinės schemos, papildytos antrame plane monotoniškai išrikiuotais kariais.

Kartenos bažnyčios Kryžiaus kelio cikle, septyniuose paveiksluose, taip pat galima atpažinti „Laurent de Berny“ pirmavaizdį, nors šių tapybos kūrinių išvaizda po atnaujinimo XX a. 7–8-ąjį dešimtmetį neatpažįstamai pasikeitė⁷⁶. Anksčiau minėtame Kernavės bažnyčios senajame cikle, be P. L. Bombelli kompozicijų, yra trys pagal „Laurent de Berny“ iliustracijas nutapytos stotys (V, IX ir XIV). Produktyvus XIX a. antrosios pusės religinės dailės tapytojas

⁷⁴ XII ir XIII stotys nutapytos pagal populiarias P. P. Rubenso paveikslų kompozicijas, plitusias per graviūras.

⁷⁵ Nemakščių bažnyčios 1877 m. inventorių. *LVIA*. F. 669. Ap. 2. B. 349. L. 178.

⁷⁶ Paveikslai buvo atnaujinti klebonaujant Jonui Jasinevičiui (klebonavo 1860–1984). Jis visas stacijas atnaujino ir „rėmus savo menu išpuošė“ (Barisas, J. *Kartena, klebono Jono Jasinevičiaus darbai padirbti Kartenoje* (mašinėraštis), 1984: 10).

kaunietis M. Bučinskis, sukūręs Lietuvos bažnyčioms per dešimt Kryžiaus kelio ciklą, taip pat nesibodėjo nuo maldaknygės nukopijuoti vieną kitą kompoziciją.

Iš „Laurent de Berny“ perimtos Kryžiaus kelio ikonografijos paveikslai per maldaknyges paplito ne tik Žemaičių, Augustavo-Seinų, bet ir Vilniaus vyskupijų bažnyčiose. Pagal jas nutapytas Daniuševos (Gardino dekanatas, dab. Baltarusija) Švč. Trejybės bažnyčios Kryžiaus kelias⁷⁷. Daugiausia ciklą pagal „Laurent de Berny“ iliustracijas nutapyta XIX a. 8-ajame dešimtmetyje, vėliau, įsivyravus atvežtiniais tiražuotiems leidiniams, sektiniais pavyzdžiais tapo kur kas išvaizdesnės litografijos, chromolitografijos, paplito kompiliaciniai ciklai. Prancūzijos „Deberny“ spaustuvės Kryžiaus kelio iliustracijomis apipavidalinta nedaug knygelių ir jos nebuvo tokios populiarios kaip kitos. Veikiausiai todėl ir nepavyko rasti viso ar bent dalies ciklo, kuriame būtų sekta šiomis kompozicijomis, dažniausiai būdavo pasinaudojama tik vienos kitos stoties ikonografinė schema. Kaip pavienį tokį pavyzdį galima paminėti Josvainių bažnyčios nenaudojamo ciklo XI stotį (18, 19 pav.).

Lietuviškus ir lenkiškus stočių pavadinimus dailininkai taip pat nusirašydavo nuo maldynų. Buvusio Stakių (Pamituvio) šventovės, dabar Kauno Švč. Trejybės bažnyčios, Kryžiaus kelio stočių įrašai paraidžiui atitinka knygelių *Garbie Diewa* ir *Kalwaria arba kiałas križiaus sopulu Jezusa Kristusa*

18 pav. „Deberny“. XI stoties iliustracija iš knygos *Złoty ołtarzyk* (Vilnius, 1879)

19 pav. XI stotis. Josvainių bažnyčia (ciklas nenaudojamas). A. Giniūnienės nuotr., 2006

⁷⁷ Visos stotys (išskyrus I, XII) nutapytos pagal „Laurent de Berny“ raižinėlių kompozicijas, kai kurios su nedideliais pakeitimais (Daniuševos Švč. Trejybės bažnyčios Kryžiaus kelio nuotraukos, Lenkijos mokslų akademijos Meno instituto kartoteka). Už nuotraukas dėkoju Alantei Valtaiti.

(abi 1860)⁷⁸ stočių pavadinimų rašybą: „STACIA PIRMA. WIESZPATS JEZUS APSUDITAS ANT SMERCZIA.“; „STACIA ANTRA. WIESZPATS JEZUS JEM KRIŽIU ANT PECZIU SAWA.“ ir t. t.⁷⁹ Po Nemakščių bažnyčios Kryžiaus kelio paveikslais buvo įkomponuotos juostos su stočių ir maldų pavadinimais: „STACIA IV. / Wieszpats Jezus užėjn kiali Motinaj sawa Szwezciausej / Tiewe musu Swejka Marja, Garbie buk Diewuj ir t. t.“ Nemakščių bažnyčios paveikslų tapytojas, pasinaudojęs knygelės *Staciaj arba Kalwaria su apmislijmu mukos ir smerties Pona Jezusa* (1863) iliustracijomis, tiksliai perrašė stočių pavadinimus.

Išvados

Remiantis archyvų duomenimis, galima teigti, kad kartu su Kryžiaus kelio pamaldumu nuo XVIII a. antrosios pusės bernardinai ėmė platinti Lietuvoje ir Kryžiaus kelio vadovus. XVIII a. pabaigoje – XIX a. I ketvirtyje buvo išspausdinti specialūs Papilio (neiškilo), Tytuvėnų, Skapiškio kalvarijų vadovai. Iki mūsų dienų išliko lietuviškas maldynas, skirtas 14-os stočių Kryžiaus keliui (1797), kuris sulaukė daugybės pakartotinių leidimų. Šio pobūdžio leidinių pagausėjo XIX a. viduryje, vysk. Motiejaus Valančiaus laikais, įsitvirtinus Kryžiaus kelio pamaldumui parapišiose bažnyčiose. Tuo metu leidžiamos knygelės pradedamos iliustruoti, iš pradžių – įvairiais Kristaus kančios kelio vaizdeliais, netrukus – ir specialiais 14-os stočių iliustracijų komplektais, atsivežtais iš Prancūzijos. Išaiškintos „Laurent de Berny“, „Deberny“ spaustuvių Kryžiaus kelio iliustracijos dar vienu aspektu papildo grafikos istorijai svarbius Juozapo Zavadzko ir Prancūzijos spaustuvių ryšius.

Knygų iliustracijos darė įtaką Kryžiaus kelio paveikslų ciklų ikonografijai. Remiantis Jonavos ir Žemaičių Kalvarijos bažnyčiose išsaugotais Sidzinevskio (?) bei J. Širmos nutapymais Kančios ciklais ir kitais išlikusiais kūriniams, galima teigti, kad Lietuvoje buvo žinomi italų grafiko P. L. Bombelli Kryžiaus kelio raižiniai, kuriais buvo iliustruotas 1904 m. Romoje išleistas Šv. Leonardo da Porto Maurizio mal-

78 *Garbie Diewa knigele jaunumenej pawesta. Su pridejimu Rožancziu ir Kalwarios*. Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė, 1860; *Kalwaria arba kialas križiaus sopulu Jezusa Kristusa*. Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė, 1860.

79 „STACIA TR[E]CZIA. WIESZPATS JEZUS PIRMA KARTA PUOI PO KRIŽIUMI“; „STACIA KIA-TWIRTA. WIESZPATS JEZUS UŽEJN KIAH MOTINAI SAWA SZWENCZIAUSEJ“; „STACIA PENKTA. WIESZPATS JEZUS NESZIMI KRIŽIAUS PAGAI[L]BIETAS NUOG CIRENEUSZA“; „STACIA SZESZTA. JEZAUS WEJDAS APSZIUOSTITAS NUOG WERONIKAS“; „STACIA SEKMA. WIESZPATS JEZUS PUOI[L] ANTRA KARTA PO KRIŽIUMI“; „STACIA ASZMA. WIESZPATS JEZUS TIESZIJ WERKI-ĘCZES MOTERIES“; „STACIA DEWINTA. WIESZPATS JEZUS PUOI TRETI KARTA PO KRIŽIUMI“; „STACIA DESZIMTA. WIESZPATS JEZUS APNUOGINTAS IR PAGI[R]DITAS“; „STACIA WIEN[I] OI[L]JEKTA. WIESZPATS JEZUS PRIKAŁTA[S] PRI KRIŽIAUS“; „STACIA DWII[L]JEKTA. WIESZPATS JEZUS PAKIEŁTS [PAKELS] ANT KRIŽIAUS IR M[N]UMIRIS“; „STACIA TRII[L]JEKTA. WIESZPATS JEZUS NUIMTAS NUOG KRIŽIAUS“; „STACIA KIATURIOI[L]JEKTA. WIESZPATS JEZUS PAGUI[L] DITAS GRABI“. Perrašant ar atnaujinant paveikslus juose įsivėlė vienas kitas netikslumas, praleista viena kita raidė (skliaustuose pataisymai pagal knygelę *Garbie Diewa...*), „I“ ir „J“ raidės rašomos su tašku, „L“ rašoma kaip „I“.

dynas. Šios ikonografijos kūriniai, ypač Jonavos bažnyčios 14-os stočių ciklas, yra svarbūs ne tik ikonografijos, dailės, bet ir pamaldumo istorijai, jie atskleidžia sąsajas su europine katalikiška kultūra.

Per maldaknyges paplitę nesudėtingi „Laurent de Berny“ raiziniai XIX a. 8-ąjį dešimtmetį buvo tapytojų mėgiamas pavyzdys. Pagal juos sukurtų Kryžiaus kelių daugiausia išliko Žemaitijoje (Kulių, Nemakščių, Kartenos ir kt. bažnyčiose), jų yra Užnemunės (Kaimelio bažnyčia), dab. Baltarusijos (Daniušėvo bažnyčia) teritorijose.

Kryžiaus kelio maldynų sklaida Lietuvoje buvo katalikiškoje Europoje vykusio proceso dalis. Buvo perimtas ne tik Kryžiaus kelio knygelių turinys, bet ir forma, apipavidalinimas, tą patį galima pasakyti ir apie iliustracijų meninę išraišką, kuri atitiko tuometinius populiariosios knygos grafikos, iliustravimo standartus.

Gauta 2010 12 20

Parengta 2011 01 31

Literatūra

1. Adomonis, T.; Adomonytė, N. *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*. T. 2. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 1997.
2. Gasiūnas, V. *XIX amžiaus Lietuvos grafika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
3. Giniūnienė, A. Plungės apylinkės kryžiaus kelios stotys. *LKMA suvažiavimo darbai*. T. 18. Vilnius: Katalikų mokslo akademija, 2003. 895–914.
4. Giniūnienė, A. T. Serafinskio Kryžiaus kelio stotys. *Liaudies kultūra*. 2008. 2: 24–36.
5. Giniūnienė, A. Užnemunės Kryžiaus kelio stotys. *Užnemunė: visuomenė ir dvasinio gyvenimo procesai*. Sud. S. Smilingytė-Žeimienė. Vilnius: Kultūros filosofijos ir meno institutas, 2005.
6. Butrimas, A. Kryžiaus kelio stočių paveikslai. *Žemaičių Kalvarija: vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003.
7. Butrimas, A. Telsių kraštas: istorija, kultūra, dailės paminklai. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005.
8. *Dictionnaire des artistes, dont nous avons des estampes, avec une notice détaillée de leurs ouvrages gravés*. T. 3. Leipzig: Jean Gottlob Immanuel Breitkopf, 1789.
9. Hahn, W. *Un objet religieux et sa pratique, Le chemin de croix „portatif“ aux XIX e et XX e siècles en France*. Paris: Les éditions du cerf, 2007.
10. Janonienė, R. XIX a. I pusėje Vilniuje išleistų maldynų iliustracijos. *Menotyra*. 2003. 2(31): 27–31.
11. Kaminska, R.; Bistere, A. *Sakrālās architektūras in mākslas mantojums Daugavpils rajona*. Rīga: Neputns, 2006.
12. Kantak, K. *Bernardyni Polscy*. T. 2. Lwów: Nakładem Prowincji Polskiej OO. Bernardynów, 1933.
13. Kopeć, J. *Droga Krzyżowa. Dzieje nabożeństwa i antologia współczesnych tekstów*. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1985.
14. Kuodienė, M. *Lietuvių liaudies tapyba* (katalogas). Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 1995.
15. *Lietuvos TSR bibliografija*. T. 1. Vilnius: Mintis, 1969; T. 2, kn. 1. Vilnius: Mintis, 1985; T. 2, kn. 2. Vilnius: Mintis, 1989.
16. *Lietuvos sakralinė dailė*. T. 1, kn. 6, d. 1. Vilnius: Kultūros filosofijos ir meno institutas, 2006.
17. *Skapiškis*. Sud. A. E. Markevičiūtė. Utena: Utenos Indra, 1999.
18. *Słownik pracowników książki polskiej*. Warszawa–Łódź: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1972.
19. Stankevičienė, R. Joniškėlio bažnyčios sakralinė dailė. Istorija ir išaugotos vertybės. *Joniškėlis*. Kaunas: Akstis, 2007. 528–560.
20. Thurston, H. *L'étude historique sur le chemin de croix*. Paris: Letouzey et Ané, 1907.

21. Vaicekauskas, M. Lietuviška rankraštinė knyga spaudos draudimo laikotarpiu. *Naujasis Židinys-Aidai*. 2009. 1–2: 217–218.
22. Vaicekauskas, M. *Lietuviškos katalikiškos XVI–XVIII a. giesmės*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
23. Vanagas, V. *Antanas Strazdas*. Vilnius: Vaga, 1968. 139.
24. Vasiliūnienė, D. *Žemaičių Kalvarija: Piligriminio centro istorija ir dailė XVII–XIX a.* Vilnius: Aidai, 2010.
25. *Viae Crucis*. Bonogna: University Press, 2006.

Asta Giniūnienė

Illustrations of the Way of the Cross in the 19th century publications in Lithuania

Summary

The article analyses the 19th-century illustrations of prayer-books intended for the Way of the Cross of 14 Stations. It deals with their origin and authors, discusses the layout principles of such books, the iconography of the images and their artistic form. Some archive data have been found, which indicate that in the 2nd half of the 18th century the Bernardines began spreading the devotion to the Way of the Cross in Lithuania and circulating the prayer-books for the Stations of the Cross. From the end of the 18th to the 1st quarter of the 19th century, special prayer-books for the Calvaries of Papilys (did not survive), Tytuvėnai, Skapiškis were printed. A Lithuanian prayer-book (published in 1797) has survived; it was intended for the Way of the Cross consisting of 14 Stations and was republished numerous times. In the middle of the 19th century, when the devotion to the Way of the Cross anchored in parish churches, publications of this nature became more abundant. At that time, the first illustrations appeared in these books; in the beginning they presented various images of the Way of the Sorrows of Christ, and later special sets of illustrations of the 14 Stations were brought from France. The illustrations of the Way of the Cross from *Laurent de Berny*, *Deberny* printing house complement the relations between French printing houses and Józef Zawadski, which are very important to the history of graphic arts.

The article investigates the impact of the illustrations on the iconography of the painted cycles of the Way of the Cross. In Lithuania, the engravings of the Way of the Cross by the famous Italian graphic artist P. L. Bombelli were known; they were used to illustrate the prayer-book by St Leonard of Port Maurice, published in Rome in 1904. After this prototype, the cycles of the Passion of Christ of Jonava (by Sidzinewski) and Žemaičių Kalvarija (by J. Szyrma) churches and other surviving paintings were created. The works of this iconography (in particular, the cycle of 14 Stations in the Jonava church) are important not only for the history of iconography and arts, but also for the history of piety as they reveal the links with the European Catholic culture. Unsophisticated engravings by *Laurent de Berny*, which spread via prayer-books, were popular examples for painters, especially in the 8th decade of the 19th century. Most of the Way of the Cross paintings created after those engravings survived in the Samogitia region (Kuliai, Nemakščiai, Kartena and other churches), some remained in the Užnemunė region (Kaimelis church) and in the territory of present-day Belarus (Daniushevo church).

KEY WORDS: prayer-books, the Way of the Cross of 14 Stations, graphic arts, book illustrations, Józef Zawadski, Adam Zawadski, Wincent Smakowski, Pietro Leoni Bombelli, French publishing houses, *Laurent de Berny* publishing house, *Deberny* publishing house